
Purusharthanirayah

పురుషార్థనిరయః

Document Information

Text title : puruShArthanirNayaH

File name : puruShArthanirNayaH.itx

Category : misc, sachchidAnanda-shivAbhinava-nRisiMhabhAratI

Location : doc_z_misc_general

Author : Sachchidananda Shivabhinava Nrisimha Bharati Swamigal

Proofread by : PSA Easwaran psawaswaran at gmail.com

Latest update : November 9, 2018

Send corrections to : sanskrit@cheerful.com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 30, 2023

sanskritdocuments.org

పురుషార్థనిర్ణయః

పురుషార్థదానదక్షం పురుహూతప్రముఖనిర్జరారాధ్యమ్ ।

పురుషార్థసిద్ధయేఽహం పురుషం కృష్ణాద్యపిఙ్గలం నౌమి ॥ ౧ ॥

తత్ర తావత్కః పురుషార్థో నామ? న తావదనుకూలపుత్రమిత్రకలత్రాదిః;

తదనిత్యత్వస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ । న చ “ఏతత్త్రయం

జగతి పుణ్యకృతో లభన్తే” ఇతి తస్యాపి సుకృతసాధ్యత్వేన

నిత్యత్వమితి శక్యం; న హి జలజన్యత్వసామ్యేఽపి

బుద్బుదతరఙ్గఫేనవారిజానాం స్థిరత్వసామ్యమస్తి; తస్మాద్ధర్మార్థ-

కామమోక్షాశ్చత్వారః పురుషార్థాః । తత్ర ధర్మో నామ-ఆశువినాశినాం

విహితకర్మణాం కాలాంతరభావిఫలజనకత్వాన్యథానుపపత్త్వా

కల్పమానోఽదృష్టపదార్థవిశేషః । తథా

హి-యాగగణ్గాస్నానశివపూజాదీనాం హవిఃప్రక్షేపణ-

గణ్గాజలమజ్జనశివలిఙ్గాదిషు పుష్పక్షీరాదిసమర్పణాదిరూపాణాం

యావత్కార్యోత్పాదాస్థాయిత్వస్య సార్వలౌకికత్వాత్తత్కల్పనే తు

ఫలావ్యవహితప్రాక్షణవృత్తిస్వస్వవ్యాపారాన్యతరకత్వరూపఫల-

జనకత్వస్య కాలాంతరకృతకర్మణామపి సూపపాదకత్వాత్ । అర్థో

నామ-పూర్వోక్తధర్మానుకూలయాగాదిసాధనీభూతధనధాన్యాదిః ।

కామస్తు-ఉక్తధర్మజనకకర్మసు ప్రవర్తకః “ధర్మో మే

భూయాత్” ఇతిచ్ఛరూపః । న తు నిషిద్ధకర్మకారకః కామః, తస్య

పురుషార్థభావాత్ప్రత్యుత పురుషదుఃఖహేతుత్వాత్ । కిఞ్చ, భగవద్గీతాయాం

భగవానప్యేవమాహ-

“ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మి

భరతర్షభ” ఇతి ।

మోక్షస్తు-తత్త్వజ్ఞానైకసాధ్యః । తత్స్వరూపముంతరత్ర వర్ణ్యతే ॥

అత్రేదం చిన్త్యతే-చతుర్వప్యేతేషు కః పరమ ఇతి । న చ

పురుషార్థత్వావిశేషాచ్చత్వార్థోఽపీమే సమానా ఏవేతి నిశ్చేతుం శక్యాః ।
 న హి మనుష్యత్వావిశేషేఽపి సర్వేఽపి మనుష్యాః సమానా ఉపలభ్యవైః
 కశ్చిత్ప్రభుః, కశ్చిద్భృత్యః, కశ్చిత్సుఖీ, కశ్చిదుఃఖీతి
 భేదదర్శనాత్ । తస్మాత్ప్రాప్తం పురుషార్థత్వావిశేషేఽపి చిన్త్యమేతేషు
 పారమ్యమితి । న చార్థకామౌ పరమౌ, తయోర్ధర్మహేతుత్వేన ధర్మ
 ఏవోపక్షీణతయా స్వతః పురుషార్థత్వాభావాత్ । అత ఏవ న ధర్మోఽపి పరమః
 పుమర్థః; తస్య స్వర్గాదిసాధనత్వేనోపసర్జనత్వాత్ । తథా హి శ్రుతిః -
 “జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత” “వాయువ్యశ్వేతమాలభేత
 భూతికామః” ఇతి స్వర్గాదిసాధనత్వమాహ ధర్మస్య । న చేయం శ్రుతిర్న
 “ధర్మస్య స్వర్గకారణత్వమాహ,” అపి తు జ్యోతిష్టోమాదేరితి వాచ్యమ్ ।
 యాగాదేర్ధర్మవ్యాపారకత్వస్యావశ్యకల్ప్యతయా ధర్మస్య స్వర్గకారణతాయా
 ధర్మీగ్రాహకమానసిద్ధత్వాత్ । న చైతేషాం త్రయాణాం పురుషార్థత్వమపి
 సమ్భవతి ।

తథా హి-

పురుషార్థో నామ-వస్తుతః సుఖమ్, దుఃఖాభావో వా । తథా చ
 లోకేఽనుభవః- “ఇష్టం మే భూయాదనిష్టం మే మా భూత్”
 ఇతి । న చేమే త్రయః సుఖం దుఃఖాభావో వా । తర్హి కథమేతేషాం
 పురుషార్థకోటిప్రవిష్టత్వమితి చేత్, తస్మాదనత్వాదితి బ్రూమః । యథా
 లాఙ్గలస్య జీవనత్వాభావేఽపి జీవనసాధనత్వేన “లాఙ్గలం
 జీవనమ్” ఇతి ప్రయోగః, తద్వత్పురుషార్థసాధనత్వేనైతేషు
 పురుషార్థపదప్రయోగః । కిన్చైతేషామనిత్యత్వాదపి న
 పరమపురుషార్థత్వమ్ । తథా హి-అర్థకామయోస్తావత్ప్రృత్యక్షేణైవానిత్యత్వమ్ ।
 ధర్మస్య త్వత్సీన్ద్రియత్వేన శ్రుత్యా స్మృత్యా చావగమ్యతే । తథా చ
 శ్రుతిః- “యద్యథేహ కర్మచిత్ లోకః క్షీయతే, ఏవమేవాముత్ర
 పుణ్యచిత్ లోకః క్షీయతే” ఇతి । స్మృతిశ్చ- “క్షీణే
 పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి” ఇతి । తర్హి కః పరమపురుషార్థ ఇతి
 చేన్మోక్ష ఏవేత్యవేహి । తథా హి- తస్య “బ్రహ్మవిదాషోఽతి పరమ్”
 ఇత్యాదిశ్రుత్యా సుఖస్వరూపత్వస్య, “తరతి శోకమాత్మవిత్” ఇత్యాద్యయా
 చ దుఃఖనివృత్తిరూపత్వస్య చ ప్రతిపాదనాత్స్వతః పుమర్థత్వమ్, నిత్యత్వం
 చ “న స పునరావర్తతే” “తేషాం న పునరావృత్తిః”

“ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తనే”

ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ॥

“ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునారావర్తినోఽర్జున ।”

“మామువేత్య పునజన్మ దుఃఖాలయమశాశ్వతమ్ ।

నాప్పువన్తి మహాత్మానః సంసిద్ధిం పరమాం గతాః ॥”

“ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః ।

సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ ॥”

“యద్గత్వా న నివర్తన్తే తద్దామ పరమం మమ ।”

ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ । కీఞ్చ, అనిత్యవిలక్షణత్వాదపి నిత్యత్వమ్ ।

లోక ఉత్పాద్యప్రాప్యసంస్కార్యవికార్యాణామనిత్యత్వం దృష్టమ్ । న చాసౌ

మోక్ష ఉత్పాద్యః, నిత్యో హి మోక్షః సర్వైర్మోక్షవాదిభిరభ్యుపగమ్యతే

। నాపి ప్రాప్యః, ఆత్మస్వరూపత్వేన నిత్యాప్తత్వాత్ । నాపి సంస్కార్యః,

నిత్యశుద్ధనిరతిశయత్వాన్మోక్షస్య । నాపి వికార్యః,

కూటస్థబ్రహ్మస్వరూపత్వాన్మోక్షస్య । తస్మాన్నిత్యత్వాత్స్వతః

పుమర్థత్వాచ్చ మోక్ష ఏవ పరమపురుషార్థః । న చ “అక్షయ్యం

హ వై చాతుర్మాస్యయాజినః సుకృతమ్” “అపామ సోమమమృతా

అభూమ” ఇత్యాదిశ్రుతిభిః కర్మఫలస్యాపి నిత్యత్వప్రతిపాదనాత్కథం

మోక్షస్యైవ నిత్యఫలత్వమితి వాచ్యమ్; అస్యాః శ్రుతేః “యత్కృతకం

తదనిత్యమ్” ఇతి న్యాయోపేతయా “తద్యథేహ” ఇత్యాదిశ్రుత్యా

బాధేన అత్రత్యాక్షయామృతపదయోః ఆభూతసమ్ప్లవస్థాయిస్థానపరత్వస్యైవ

వక్తవ్యత్వాత్ ।

తథా చ స్మృతిః—

“ఆభూతసమ్ప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యతే” । ఇతి ।

ఇత్థం హి వ్యవస్థా-శ్రుతిస్మృత్యోర్విరోధే ॥ ంఉసారేణ స్మృతిర్నైయా, శ్రుత్యోః

పరస్పరం విరోధే న్యాయోపేతశ్రుత్యనుసారేణ శ్రుత్యన్తరం నేయమితి । తస్మాన్మోక్ష

ఏవ నిత్య ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ,

మోక్షో నామ-సాలోక్యసామీప్యసారూప్యసాయుజ్మకైవల్యభేదేన పఞ్చవిధః ।

“తత్ర సాలోకవ్యం తత్రదుపాస్యదేవతావాసస్థానభూతలోకప్రాప్తిః ।

సామీప్యముపాస్యదేవతాసమీపవర్తనమ్ । సారూప్యం దేవతాసమానాకారదేహప్రాప్తిః ।

సాయుజ్యం సగుణస్య దేవతారూపస్య అహఙ్గ్రహేణోపాసనాం కుర్వతః ఉపాస్య-

దేవతాతాదాత్మ్యమ్ | కైవల్యం తు సచ్చిదానందనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ-
ప్రత్యగభిన్నకూటస్థసహస్వరూపేణావస్థానమ్ | ఇదమేవావిద్యానివృత్తిపదేనా-
ప్యభిధీయతే | తథా చోక్తమ్-

“అవిద్యాస్తమయో మోక్షః సా చ బన్ధ ఉదాహృతః | ” ఇతి |

“నివృత్తిరాత్మా మోహస్య జ్ఞాతత్వేనోపలక్షితః | ” ఇతి చ |

అపి చ,

“తస్మాదవిద్యాస్తమయో నిత్యానందప్రతీతితః |

నిఃశేషదుఃఖోఽభేదాచ్చ పురుషార్థః పరో మతః || ” ఇతి |

ఇయం కైవల్యరూపా ముక్తిరేవ ముఖ్యా | తథా చ సూతసంహితాయాం

స్వస్వరూపావస్థానముక్తిం ప్రకృత్య-

“షడ్భావవిక్రియాహీనా శుభాశుభవివర్జితా |

సర్వద్వంద్వవినిర్ముక్తా సత్యవిజ్ఞానరూపిణీ ||

కేవలం బ్రహ్మరూపోక్తా సర్వదా సుఖలక్షణా |

న హేయా నాప్యపాదేయా సర్వసమ్బంధవర్జితా ||

న దృష్టా న శ్రుతా విష్టో న చాస్వాద్యా న తర్కితా

సర్వావరణనిర్ముక్తా న విజ్ఞేయా నిరాశ్రయా ||

వాచ్యవాచకనిర్ముక్తా లక్ష్యలక్షణవర్జితా |

సర్వేషాం ప్రాణీనాం సాక్షాదాత్మభూతా స్వయమ్ప్రభా ||

ప్రతిబన్ధవినిర్ముక్తా సర్వదా పరమార్థతః |

అవిచారదశాయాం తు ప్రతిబద్ధా స్వమాయయా ||

ఏషైవ పరమా ముక్తిః ప్రోక్తా వేదార్థవేదిభిః |

అన్యాశ్చ ముక్తయః సర్వా అపరాః పరికీర్తితాః || ” ఇతి |

న చాన్యాసు సాలోక్యాదిరూపాసు కథం ముక్తిశబ్దప్రయోగ ఇతి వాచ్యమ్;

తాః ప్రాప్తానాం పునరావృత్యభావేన క్రమేణ ముఖ్యముక్తిదర్శనాత్తాసు

ముక్తిశబ్దోపచారః |

తథా చోక్తమ్-

“బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సమ్ప్రాప్తే ప్రతిసంశ్చరే |

పరస్యాం తే మహాత్మానః ప్రవిశంతి పరం పదమ్ || ” ఇతి |

న చాస్యాః కూటస్థబ్రహ్మస్వరూపాయా ముక్తేః స్వతఃసిద్ధతయా తదర్థం

ముముక్షుణాం గురుపసదనవిచారాదిషు ప్రవృత్తిర్న స్యాదితి వాచ్యమ్;
 తస్యాః స్వతఃసిద్ధత్వేఽపి విస్మృతకణ్ణచామీకరన్యాయేనాజ్ఞాతత్వేన
 తత్ప్రాప్త్యై ముముక్షుణాం విచారాదిషు ప్రవృత్త్యుపపత్తేః |
 విస్మృతకణ్ణచామీకరన్యాయస్తేవం-కశ్చిత్పురుషః స్వకణ్ణస్థమేవ
 చామీకరం విస్మృత్య “అహో మదీయశ్చామీకరః కుత్ర వా స్థాపితః
 కేన వాపహృతః” ఇతీతస్తతః పర్యటన్కుత్రాప్యలభ్యా బహుధా
 శోచంస్త్విషతి | అత్రాన్తరే కశ్చనాగత్య చాతే- “తావకే కణ్ణ
 ఏవ ఖలు చామీకరో వర్తతే, కిమర్థం భవాన్ మహాన్తం శోకమాపన్నః”
 ఇతి | స తద్వాక్యశ్రవణానన్తరం యథా స్వకణ్ణస్థమేవ చామీకరం జ్ఞాత్వా
 అలబ్ధస్య లాభాదివ తుష్యతీతి | అనేన న్యాయేన స్వతఃసిద్ధాపీయం ముఖ్యా
 ముక్తిరాత్మస్వరూపా అజ్ఞాతత్వేన అలభేవ సతీ స్వలాభాయ కారణమపేక్షత
 ఏవేతి యుక్తా తదర్థం ముముక్షుణాం ప్రవృత్తిః | కారణం తు జ్ఞానమేవ;
 “నాన్యః పథా విద్యతేఽయనాయ” “తరతి శోకమాత్మవితే” |
 “నాస్త్యకృతః కృతేన | తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్”
 బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ “బ్రహ్మవిద్భ్రుహ్మైవ భవతి” “స యో
 హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి”
 ఇత్యాదిస్త్రుతిభ్యః ||

“బహుచానాం జన్మనామన్తే జ్ఞానవాన్మాం ప్రపద్యతే |”
 “తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరమ్ ||”
 ఇత్యాదిస్త్రుతిభ్యశ్చ | తజ్ఞానం కీదృశమిత్యపేక్షాయాం
 అపరోక్షానుభూతౌ శ్రీమద్భగవత్పాదైః-
 “బ్రహ్మైవాహం సమః శాన్తః సచ్చిదానన్దలక్షణః |
 నాహం దేహో హ్యసద్రూపో జ్ఞానమితు్యచ్యతే బుధైః ||
 నిర్వికారో నిరాకారో నిరవద్యోఽహమవ్యయః |
 నాహం దేహో హ్యసద్రూపో జ్ఞానమితు్యచ్యతే బుధైః ||
 నిరామయో నిరాభాసో నిర్వికల్పోఽహమాతతః |
 నాహం దేహో హ్యసద్రూపో జ్ఞానమితు్యచ్యతే బుధైః ||
 నిర్గుణో నిష్క్రియో నిత్యో నిత్యముక్తోఽహమచ్యుతః |
 నాహం దేహో హ్యసద్రూపో జ్ఞానమితు్యచ్యతే బుధైః ||

నిర్మలో నిశ్చలోఽనన్తః శుద్ధోఽహమజరోఽమరః ।

నాహం దేహో హ్యసద్రూపో జ్ఞానమిత్యుచ్యతే బుద్ధైః ॥ ” ఇతి ।

“తత్త్వమసి” “అహం బ్రహ్మాస్మి” “అయమాత్మా బ్రహ్మ”

“ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ” ఇతి మహావాక్యజన్యాఖణ్డాకారవృత్త్యపరనామకమ్ ।

తత్ప్రాప్త్యపాయస్తు శ్రుతౌ “ఆత్మా వా ఆరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో

మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః” ఇతి, “శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః

శ్రద్ధాచిత్తో భూత్వాఽఽత్మనేయత్మానం పశ్యేత్” ఇత్యాదివాక్యైరుద్ఘోష్యతే ।

పాద్యే శివగీతాయాం చ-

“కథం భగవతో జ్ఞానం శుద్ధం మర్త్యస్య జాయతే ।

తత్రోపాయం హర బ్రూహి మయి తేఽనుగ్రహో యది ॥”

ఇతి శ్రీరామేణ పృష్టః సన్ శ్రీభగవానాహ-

“విరజ్య సర్వభూతేభ్య ఆవిరిచ్ఛిపదావధి ।

ఘృణాం వితత్య సర్వత్ర పుత్రమిత్రాదికేష్వపి ॥

శ్రద్ధాలుర్ముక్తిశాస్త్రేషు వేదాన్తజ్ఞానలిప్సయా ।

ఉపాయనకరో భూత్వా గురుం బ్రహ్మవిదం వ్రజేత్ ॥

సేవాభిః పరితోష్యేనం చిరకాలం సమాహితః ।

సర్వవేదాన్తవాక్యార్థం శృణుయాత్సుసమాహితః ॥

సర్వవేదాన్తవాక్యానాం మయి తాత్పర్యనిశ్చయమ్ ।

శ్రవణం నామ తత్ప్రాపః సర్వే తే బ్రహ్మవాదినః ॥

లోహమణ్యాదిదృష్టాన్తయుక్తిభిర్యద్యిచిన్తనమ్ ।

తదేవ మననం ప్రాహుర్వాక్యార్థస్యోపబృంహణమ్ ॥

నిర్మోహో నిరహంకారః సమః సజ్జివివర్జితః ।

సదా శాన్త్యాదియుక్తః సన్నాత్మన్యాత్మానమీక్షతే ॥

యత్సదా ధ్యానయోగేన తన్నిదిధ్యాసనం స్మృతమ్ ।

సర్వకర్మక్షయవశాత్పాణ్డతార్కరోఽపి చాత్మనః ॥

కస్యచిజ్ఞాయతే శీఘ్రం చిరకాలేన కస్యచిత్ ।” ఇతి ।

తస్మాద్బ్రహ్మజ్ఞానైకసాధ్యః స్వస్వరూపావస్థానలక్షణో

మోక్ష ఏవ పరమః పురుషార్థ ఇతి సర్వం చతురశ్రమ్ ॥

పురుషార్థనిర్ణయోఽయం గురువరకృపయా మయా వ్యరచి ।
పీఠ్య ప్రయాస్తు మోదం విద్వాంసో పీతమత్సరాస్తమిమమ్ ॥
ఇతి శ్కేరి శ్రీజగద్గురు శ్రీసచ్చిదానందశివాభినవనృసింహ-
భారతీస్వామిభిః విరచితః పురుషార్థనిర్ణయః సమాప్తః ।

Proofread by PSA Easwaran

Purusharthanirayah

pdf was typeset on August 30, 2023

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

